

Magdalena Deptuła

PRZEOBRAŻENIA TERENÓW POFORTECZNYCH NA PRZYKŁADZIE TORUNIA W ŚWIETLE KONCEPCJI M.R.G. CONZENA

Zagospodarowanie terenów dawnych fortyfikacji w krajobrazie miast europejskich obejmuje zwykle reprezentacyjne budowle instytucjonalne i tereny o funkcjach publicznych. Stanowi czytelną strefę będącą świadectwem dawnej potęgi historycznych miast i podkreśla odrębność obszarów pofortecznych w ich strukturze przestrzennej. Tworzy jednocześnie przedłużenie zespołu staromiejskiego oraz zapewnia strefę wypoczynku i rekreacji dla mieszkańców aglomeracji miejskich. Przeobrażenia strefy dawnych fortyfikacji w Toruniu doprowadziły do powstania krajobrazu miejskiego, który można przyrównać do wielu miast europejskich. W artykule, na tle rozwoju nowożytnych fortyfikacji bastionowych w Europie i w Polsce, dokonano charakterystyki rozwoju fortyfikacji miejskich w Toruniu (cz. prawobrzeżnej), analizy ich późniejszych przeobrażeń oraz zagospodarowania w kontekście koncepcji *fringe belt* M.R.G. Conzena.

Słowa kluczowe: *morfologia miast, fortyfikacje miejskie, przeobrażenie struktury przestrzennej miast, koncepcja fringe belt, Toruń*

1. Wstęp

Koncepcja *fringe belt* stanowi jedną z najważniejszych koncepcji brytyjskiej morfologii miast M.R.G. Conzena. Wywodzi się z badań nad rekonstrukcją przeobrażeń krajobrazu i analizą długotrwałego wpływu fizycznych ograniczeń w rozwoju przestrzennym miasta, szczególnie murów miejskich i wałów obronnych oraz otwartych stref, w których budownictwo, z wyjątkiem tego o charakterze obronnym, było zakazane (Whitehand 1987, 1988). M.R.G. Conzen wykazał, że w miastach o długiej historii okresy morfologiczne i fazy wzrostu obszarów zurbanizowanych powiązane są z występowaniem serii historycznych pierścieni *fringe belts* (Conzen 1962, s. 406). Pierścienie te obejmują tereny ekstensywnego, heterogenicznego zagospodarowania, głównie z sektora instytucji i usług publicznych, pełniące określone wyspecjalizowane funkcje, na ogół wyższego rzędu, przede wszystkim edukacyjne, religijne, wojskowe, zdrowotne i rekreacyjne. Ich powstanie wiąże się często z okresami stagnacji bądź znikomego zewnętrznego rozwoju obszarów rezydencjonalnych w kolejnych

okresach historycznego rozwoju miasta, tworząc zwykle sekwencję charakterystycznych, względnie koncentrycznych pierścieni, w mniejszym lub większym stopniu rozdzielonych strefami rezydencjonalnymi. *Fringe belts* formują tym samym rodzaj granicy rozdzielającej historycznie i morfologicznie odmienne tereny mieszkalne. Odznaczają się większym rozmiarem działek, zwykle o mniej regularnym kształcie i mniejszą gęstością zabudowy, w porównaniu z obszarami rezydencjonalnymi, które rozdzielają (Whitehand 2001; Whitehand, Morton 2006).

W klasycznym ujęciu koncepcji M.R.G. Conzena, pośród wszystkich *fringe belts* w planie miasta, w sposób szczególny wyróżniają się pierścienie centralne (z ang. *Inner Fringe Belts*, w skrócie IFBs), które odznaczają się na ogół najbardziej złożoną strukturą, jako że najdłużej pozostają pod wpływem zróżnicowanych sił i procesów oddziałujących na rdzeń miejski. Ich powstanie wiąże się na ogół z systemem fortyfikacji miejskich, który odgrywa rolę ważnego ograniczenia progowego (z ang. *fixation line*) w rozwoju przestrzennym miasta, warunkując jednocześnie fazę formowania IFB. M.R.G. Conzen (1960) dużą wagę przykładał do analizy związku pomiędzy zjawiskiem a murami miejskimi, stanowiącymi długotrwałe antropogeniczne ograniczenie oddziałujące na kształt i rozwój historycznych ośrodków miejskich (Conzen 1960).

Toruń, z racji swojego położenia geograficznego, od początku swojego istnienia, niezależnie w granicach którego państwa się znajdował, pełnił funkcję warowni nadgranicznej. Jego militarna rola wzrosła po wcieleniu go do państwa pruskiego i uczynieniu ważną twierdzą przy granicy z Rosją, zaś przestrzennym jej odzwierciedleniem był rozbudowany system fortyfikacji bastionowych, który w strukturze miasta przetrwał do przełomu XIX i XX w. Tereny poforteczne zajęły wyspecjalizowane formy użytkowania ziemi, głównie o charakterze instytucjonalnym i rekreacyjnym, utrwalające odrębny charakter dawnej strefy fortyfikacji i przywodzące na myśl klasyczny, conzenowski centralny pierścień *fringe belt*. Celem artykułu jest analiza rozwoju i przeobrażeń terenów fortecznych wewnętrznego systemu obronnego Torunia na tle rozwoju fortyfikacji bastionowych w Europie i w Polsce oraz zbadanie, na ile współczesne zagospodarowanie terenów pofortecznych w Toruniu oddaje istotę koncepcji *fringe belt* M.R.G. Conzena. Metodologia badań została zaczerpnięta przede wszystkim z conzenowskiej analizy planu miasta (Conzen 1960, 1969) i objęła rekonstrukcję rozwoju strefy fortyfikacji w Toruniu, w oparciu o analizę oraz porównanie serii historycznych planów miast, uzupełnione informacjami pochodzącymi ze źródeł archiwalnych, publikacji naukowych. Zwińczenie części kameralnej stanowiły badania terenowe. Lustracja terenowa i wizja lokalna pozwoliły na wskazanie aktualnego zagospodarowania terenów pofortecznych w przestrzeni Torunia oraz ukazanie ich specyfiki.

2. Rozwój fortyfikacji bastionowych w miastach europejskich

Miejskie systemy fortyfikacji należą do najstarszych i jednocześnie najważniejszych antropogenicznych ograniczeń progowych w rozwoju przestrzennym miasta. Uniemożliwiają ekspansję zewnętrzną terenów zurbanizowanych, architektonicznie i urbanistycznie zamykają miasto na otaczający krajobraz oraz determinują kształt bloków urbanistycznych, działek miejskich i przebieg ulic. Wraz z rozwojem sztuki wojennej fortyfikacje miejskie ulegały licznym przeobrażeniom. Zmieniała się ich fizjonomia, zasięg przestrzenny, funkcja oraz znaczenie.

W miastach europejskich średniowieczne mury miejskie straciły swą przydatność w końcu XV w. w rezultacie rozwoju sztuki wojennej, szczególnie zaś wraz z rozwojem artylerii. W konsekwencji, od początku XVI w., w wielu miastach europejskich poczęto wznosić nowy rodzaj umocnień w postaci fortyfikacji bastionowych, stanowiących nową jakość architektury obronnej. Inspiracją do ich budowy stały się głównie włoskie rozprawy teoretyczne epoki renesansu, poświęcone strukturze i funkcjonowaniu miast idealnych. Przełomowym momentem, który wpłynął na dyfuzję nowych systemów fortecznych była inwazja Karola VIII na Włochy w 1494 r., która ostatecznie potwierdziła utratę znaczenia dotychczasowych średniowiecznych umocnień i podkreśliła potrzebę wdrożenia nowych rozwiązań w zakresie architektury obronnej (Duffy 1979). W przeciwieństwie do wertykalnych średniowiecznych murów miejskich, nowożytnie fortyfikacje bastionowe uzyskały układ horyzontalny. Pierwsze bastiony powstały we Włoszech w drugiej połowie XV w. Od początku XVI w. wznoszono je już w całym Włoszech skąd rozpowszechniły się do Holandii, Francji i innych krajów europejskich (Krajnik i in. 2008).

Wojny religijne toczne w Europie w XVI i XVII w. stymulowały dalszy rozwój bastionowej sztuki fortyfikacyjnej w miastach europejskich. Przez cztery wieki fortyfikacje bastionowe definiowały ich strukturę zarówno w wymiarze przestrzennym, jak i symbolicznym. Stały się również nieodłącznym elementem europejskich wypraw zamorskich.

Na ziemiach polskich fortyfikacje bastionowe wznoszono od drugiej połowy XVI w. do początków XX stulecia. W ich rozwoju wyróżnić można dwa okresy, które odzwierciedlają ówczesną sytuację polityczną kraju – okres budowy twierdz klasycznych oraz okres budowy twierdz głównych. Budowa pierwszych przypada na czas największej terytorialnej ekspansji państwa polsko-litewskiego w XVI–XVIII w. Z uwagi na zagrożenie ze strony Rosji, Turcji oraz najazdów tatarskich fortyfikowano w owym czasie zwłaszcza północno-wschodnie, wschodnie i południowo-wschodnie rubieże państwa. Na wyróżnienie zasługują przede wszystkim: miasto–twierdza Zamość, forteca w Kamieńcu Podolskim, fortyfikacje Mohylewa i Zbaraża, starsza warstwa fortyfikacji Gdańska (Wisłoujście), Warszawy, Krakowa, Lwowa, Brześcia, Stanisławowa, a także

klasztory–twierdze w Częstochowie, Barze, Berdyczowie, Jarosławiu i Leżajsku. Ponadto okazałe fortyfikacje nowożytnie otrzymywały również rezydencje magnatów, łącząc w sobie cechy reprezentacyjnego pałacu i prywatnej twierdzy (m.in. w Łańcucie, Wiśniczu i Rzeszowie). Niestety, w następstwie późniejszych przesunięć granic kraju na zachód niewiele spośród ówczesnych znakomitych dzieł obronnych znajduje się nadal na terytorium Polski. Równoległe z dziełami wznoszonymi przez Rzeczpospolitą jej zachodni sąsiedzi – Prusy oraz Austria – wznosili na ziemiach, należących obecnie do Polski, własne obiekty obronne, z których znaczna liczba przetrwała do dziś. Spośród nich warto wymienić m.in. fortyfikacje w Świnoujściu, Szczecinie, Kołobrzegu, Kostrzynie nad Odrą, Głogowie, Wrocławiu, Świdnicy, Kłodzku, Srebrnej Górze, Nysie czy Koźlu (rys. 1).

Rys. 1. Polskie i obce twierdze nowożytnie do roku 1772

Źródło: opracowanie własne na podstawie: A.M. v. Rohrscheidt (2009)

Z kolei powstanie tzw. twierdz głównych, wznoszonych w okresie od końca XVIII do początku XX w., przypada na okres rozbiorów ziem polskich przez państwa zaborcze – Rosję, Prusy (później Niemcy) oraz Austrię (później Austro-Węgry) – w rezultacie którego Polska zniknęła na ponad 100 lat z mapy

politycznej Europy. Wówczas, z racji położenia okupowanych ziem polskich na pograniczu trzech mocarstw, jak i dla utrzymania władzy nastąpił intensywny rozwój nowoczesnych fortec. Trzy różne wzorce i doświadczenia w zakresie techniki fortecznej sprawiły, iż Polska odziedziczyła po okresie zaborów niezwykle bogactwo architektury obronnej. Do dzieł pruskich i niemieckich powstałych w omawianym okresie należy zaliczyć Twierdzę Grudziądz, Toruń, Poznań, Twierdzę Boyen w Giżycku, fortyfikacje Chełmna, zmodernizowane twierdze w Kostrzynie nad Odrą i w Głogowie oraz rozbudowę starych twierdz nadmorskich w Gdańsku, Świnoujściu i Kołobrzegu. Spośród dzieł obronnych rosyjskich warto wymienić Cytadelę Warszawską, rozbudowaną do twierdzy fortecznej, twierdze w Modlinie i Zegrzu, twierdze w Osowcu i Dęblinie, przebudowę twierdzy Zamość, forty w Terespole oraz forty w Pułtusku, Różanie i Łomży (ufortyfikowana linia rz. Narwi). Natomiast austriacką architekturą obronną omawianego okresu reprezentują twierdze w Krakowie i Przemyślu (rys. 2) (Bogdanowski 2002; Rohrscheidt 2009).

Rys. 2. Dzieła obronne na ziemiach polskich w okresie 1772–1915

Źródło: opracowanie własne na podstawie: A.M. v. Rohrscheidt (2009)

Budowa twierdz fortowych na wiele lat zahamowała rozwój przestrzenny miast. Regularne pierścienie forteczne opasujące miasta oraz towarzyszące im restrykcje budowlane w formie rejonów fortecznych wolnych od zabudowy (m.in. w Toruniu, w Warszawie) ograniczały możliwości ich zewnętrznej ekspansji aż do początku XX w. (Klupsz 2006).

3. Przeobrażenia terenów fortyfikacji w miastach europejskich

W rezultacie zmian sytuacji geopolitycznej Europy, dalszej ewolucji techniki wojennej oraz sposobu prowadzenia wojen, fortyfikacje miast europejskich straciły na znaczeniu. Jednocześnie gwałtowny rozwój aglomeracji miejskich, zapoczątkowany w XIX w. i związany przede wszystkim z industrializacją, wzrostem liczby mieszkańców miast oraz zmianą stylu życia, wpłynął na konieczność poszerzenia przestrzeni miejskiej. Czynniki te zadecydowały o rozbiórce wielu przestarzałych fortyfikacji, najpierw średniowiecznych, a z czasem również nowożytnych w miastach europejskich.

Dziewiętnastowieczne przeobrażenia stref fortyfikacji w miastach europejskich, stanowią jedno z najważniejszych osiągnięć urbanistycznych owych czasów. Dobrze znane przykłady Wiednia, Frankfurtu, Bremy czy Brna dowodzą, iż przestrzeń, powstała po likwidacji umocnień bastionowych, formuje zwykle szczegółowo zaprojektowaną i dobrze rozplanowaną strefę, stanowiącą przedłużenie jądra miasta. Obejmuje ona głównie gmachy i przestrzenie publiczne oraz reprezentacyjne budynki mieszkalne. Powyższy model transformacji terenów fortecznych znacząco wpłynął na XIX-wieczną politykę planistyczną i stał się inspiracją dla przeobrażeń wielu miast.

W Europie Zachodniej proces likwidacji murów miejskich rozpoczął się już w początkach XIX w., stwarzając nowe przestrzenne możliwości dla rozwoju miast. Umożliwił połączenie odseparowanych dotąd jednostek morfologicznych, a także utworzył wokół średniowiecznego miasta niezwykle cenną i potrzebną rezerwę gruntów budowlanych. Tereny uwolnione od dawnych systemów fortyfikacji stanowiły przede wszystkim dogodną lokalizację inwestycji publicznych, których miasto, ze względu na swoją dotychczas ograniczoną przestrzeń, nie mogło pomieścić. Układ przestrzenny oraz położenie terenów fortyfikacji względem układu urbanistycznego miasta czyniły je także najbardziej dogodnym miejscem do kształtowania miejskiego systemu zieleni.

Transformacje stref dawnych fortyfikacji w miastach europejskich nadały im nową jakość i znaczenie oraz przedłużyły zasięg strefy śródmiejskiej. Pierwszym, w całości zrealizowanym, założeniem parkowym i reprezentacyjnym o charakterze pierścieniowym w miejscu dawnych fortyfikacji było rozplanowanie i ukształtowanie Promenady na terenie po fryderycjańskich fortyfikacjach we Wrocławiu przed 1813 r. (Jarczevska 2000; Skrzyńska 2006). W Krakowie średniowieczne mury miejskie, decyzją cesarza austriackiego Franciszka II,

zostały rozebrane w latach 1810–1814. Na ich miejscu, w latach 1822–1840 założono Planty – miejski park otaczający historyczne centrum o powierzchni 21 ha. Budowa Plant krakowskich zapoczątkowała proces przekształcania nieużytecznych już budowli obronnych, wałów, bastionów ziemnych, fos, w zorganizowane tereny zieleni urządzonej w wielu miastach europejskich. Najbardziej znane przedsięwzięcie tego typu w Europie stanowi Ring Wiedeński – kolisty reprezentacyjny bulwar z gmachami instytucji politycznych i kulturalnych, urządzony w miejscu rozebranych murów obronnych w latach 1857–1890. Podobne projekty w XIX w. zrealizowano m.in. wokół Mannheim, Würzburga, Münster, Frankfurtu, Lubeki, Kolonii, Lipska i in. (Skrzyńska 2006). Omawiając tereny zieleni powstałe po likwidacji systemów fortyfikacji, zarówno średniowiecznych, jak i nowożytnych, nie można pominąć założeń parkowych Torunia, Poznania czy Zamościa. Zagospodarowanie terenów pofortecznych, w nawiązaniu do klasycznych rozwiązań zrealizowanych w Wiedniu, określane jest często mianem *ringu*. W rzeczywistości jednak tereny miejskie powstałe w miejscu dawnych fortyfikacji zdominowane przez zagospodarowanie o charakterze instytucjonalnym, obejmujące budynki i tereny użyteczności publicznej, formują pierścień *fringe belt* (Kristjánsdóttir 2001, s. 114). Stanowi on najbliższy jądro osadniczemu pierścieniu określanemu przez Conzena jako centralny (z ang. *inner fringe belt*) i reprezentuje okres zastoju w rozwoju terenów rezydencjonalnych miasta, rozdzielając jednostki morfologiczne pochodzące z różnych okresów historycznego rozwoju miasta (Krajnik i in. 2008).

4. Fortyfikacje Torunia

Toruń w toku swoich dziejów otoczony został rozbudowanym systemem fortyfikacji, składającym się z dwóch linii fortecznych: wewnętrznej (obejmującej śródmieście) i zewnętrznej (otaczającej całe miasto wzdłuż podkowiastej linii fortecznej szosy). Na system wewnętrzny składały się nawarstwienia fortyfikacyjne w postaci średniowiecznych murów miejskich oraz XVII-wiecznych umocnień nowożytnych, zmodernizowanych i rozbudowanych w XIX w. przez pruski garnizon wojskowy. Wewnętrzny pierścień umocnień przez blisko trzy wieki stanowił główną linię obrony Torunia, a jego pozostałości są widoczne w dzisiejszej zieleni miejskiej. Z kolei zewnętrzny pierścień forteczny formują niezależne forty, wzniesione w okresie Twierdzy Toruń w drugiej połowie XIX w., trwale zachowane w krajobrazie miejskim.

Budowa toruńskich fortyfikacji była procesem długotrwałym oraz wieloetapowym i przyczyniła się do trwałego zaburzenia struktury przestrzennej miasta. Średniowieczne mury starego Torunia wzniesione zostały w latach 60. XIII w., tuż po wybudowaniu zamku krzyżackiego. Otoczyły miasto podwójnym obwodem, rozdzielonym miedzymurzem, poprzedzonym fosą i uzupełnionym basztami oraz bramami. Nowe Miasto otoczono podobnymi, choć nieco

skromniejszymi murami, których budowę rozpoczęto w latach 70. XIII w. Ograniczając swobodny zewnętrzny rozwój miasta, mury miejskie doprowadziły do znacznego zagęszczenia i intensyfikacji śródmiejskiej zabudowy mieszkalnej.

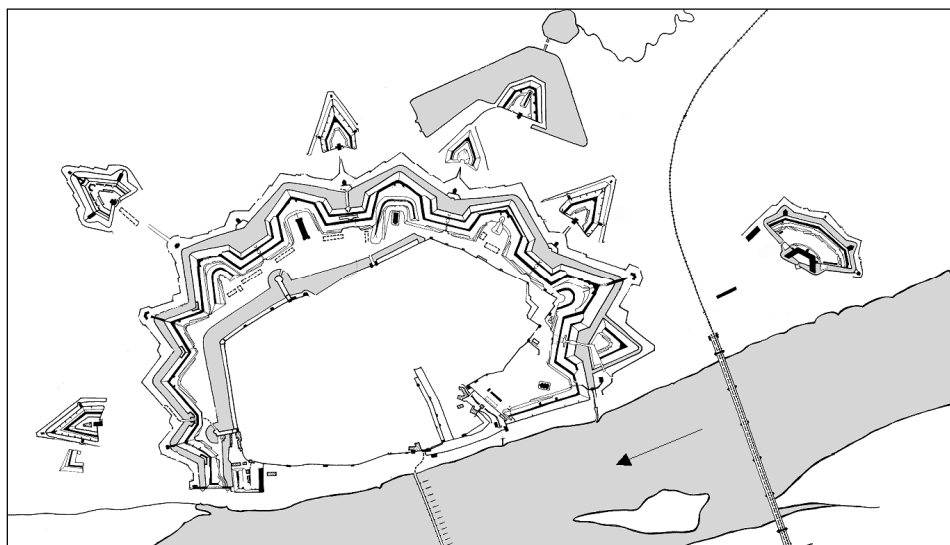
Drugi etap prac fortyfikacyjnych Torunia związany był z działalnością Szwedów na tym terenie i rozpoczął się w latach 40. XVII w. Wówczas, poza ówczesnymi murami miasta, podjęto budowę nowoczesnych, ziemnych fortyfikacji bastionowych. W konsekwencji tego przedsięwzięcia cały Toruń otoczony został półkołem nowożytnych umocnień systemu staro holenderskiego, składającego się z ośmiu wielkich pięciokątnych bastionów połączonych kurtykami (rys. 3). W 1793 r., w wyniku drugiego rozbioru Polski, Toruń znalazł się pod panowaniem pruskim. W 1815 r., po krótkim okresie Księstwa Warszawskiego, ponownie został przyznany Prusom. Wydarzenia te rozpoczęły powolny proces przekształcania miasta mieszczan i kupców w nadgraniczną twierdzę, co nie pozostało obojętne dla jego struktury przestrzennej.

Ryc. 3. Toruń. Prospekt Meriana z 1641 r.

Źródło: oryginał w zbiorach AP Toruń, sygn. 268, t. 94

Zmiana przynależności państwowej i nowa funkcja Torunia rozpoczęły kolejny etap rozbudowy wewnętrznego systemu fortyfikacji, przypadający głównie na lata 1818–1864, kiedy Prusacy, uznając strategiczne znaczenie nadgranicznego miasta, położonego na granicy Prus i Rosji, sukcesywnie go rozbudowywali, powiększając m.in. o Fort św. Jakuba (ok. 1830), Przyczółek Mostowy (1824–1840), czy Fort Kolejowy (1863) (rys. 4).

Rys. 4. Fortyfikacje prawobrzeżnego Torunia

Źródło: opracowanie własne na podstawie mapy z 1874 r.
(oryginał w zbiorach GStAPK, sygn. A70534)

Istotne przeobrażenia struktury przestrzennej miasta przyniosły lata 70. XIX w., kiedy nadgraniczny Toruń został zaliczony do grupy twierdz przeznaczonych do rozbudowy. W 1878 r., na mocy rozporządzenia pruskiego sztabu generalnego z czerwca 1872 r., rozpoczęto wznoszenie tzw. zewnętrznego pierścienia fortyfikacji. Prace fortyfikacyjne kontynuowano do wybuchu I wojny światowej. Inwestycja ta spowodowana była koniecznością dostosowania twierdzy toruńskiej do ówczesnych wymogów techniki wojennej, co wymusiło odsunięcie linii obrony na większą niż dotąd odległość od linii miasta. Jednocześnie odstąpiono od budowy ciągłych fortyfikacji liniowych na rzecz samodzielnych, oddalonych od siebie fortów, rozrzuconych pierścieniem w promieniu 3–4 km od centrum Torunia (Bartz, Żelska 1977). W rezultacie na prawym i lewym brzegu Wisły powstał pas fortecny o obwodzie ok. 22 km w postaci fortów, mogących wzajemnie się wspierać ogniem podczas oblężenia, tworzących zewnętrzny pierścień fortyfikacji miasta (rys. 5).

W ciągu 37 lat powstało około 200 dzieł obronnych, w tym 7 fortów głównych, 6 pośrednich, 6 baterii artyleryjskich, 32 duże schrony dla piechoty, 52 schrony Międzypola – artyleryjskie i amunicyjne. Każdy z fortów o średniej rozpiętości murów 300–400 m posiadał zespół budynków wojskowych, fosę, wały z maską roślinną, stok bojowy oraz kilkukondygnacyjne podziemia. Dzięki pruskim fortom Toruń uzyskał w XIX w. rangę miasta–twierdzy i stał się jednocześnie jednym z najpotężniejszych zespołów obiektów militarnych w Polsce i Europie.

Rys. 5. Twierdza fortowa po zakończeniu pierwszego etapu budowy w 1884 r.

Źródło: M. Biskup (2003)

5. Przeobrażenia strefy wewnętrznego pierścienia fortyfikacji w Toruniu

Wewnętrzny system toruńskich fortyfikacji konsekwentnie wpływał na zahamowanie rozwoju przestrzennego miasta, pełniąc jednocześnie rolę społeczno-ekonomicznej bariery między zespołem staromiejskim a obszarami zewnętrznymi. Doprowadził do znacznego zagęszczenia zabudowy wewnątrz murów miejskich, co uniemożliwiało realizację inwestycji, niezbędnych dla funkcjonowania garnizonu pruskiego. W celu uzyskania nowych przestrzeni pod zabudowę, zwłaszcza publiczną, w latach 80. XIX w. rozpoczęto prace wyburzeniowe, w pierwszej kolejności średniowiecznych obwarowań, w miejscu których wzniesiono kilka budowli o funkcjach administracyjnych. Pozyskane nowe tereny budowlane umożliwiły również budowę wojskowej dzielnicy *Wilhelmstadt* w rejonie dzisiejszych ulic Warszawskiej i Jagiellońskiej, obejmującej m.in. dawne koszary Hallera, magazyny prowiantowe, szpital i kościół garnizonowy. W okresie pruskim zagospodarowywano również pas poforteczny wzdłuż

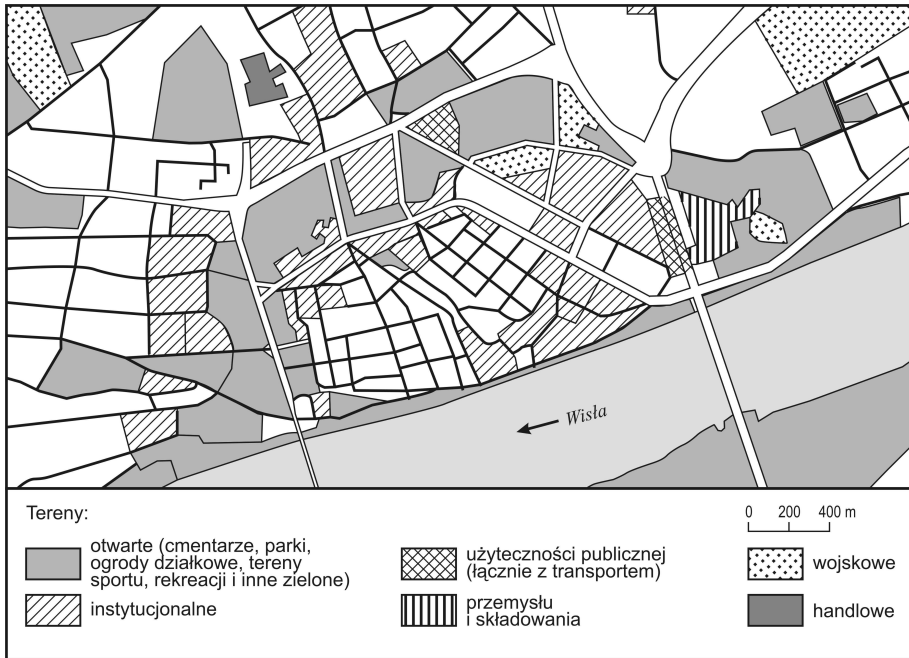
obecnej ul. Wały gen. Sikorskiego, gdzie wzniesiono szereg budynków, m.in. straży pożarnej, policji miejskiej, urzędu powiatowego, Teatru Miejskiego, sądu i Banku Rzeszy. Z czasem powstały kolejne budynki o charakterze reprezentacyjnym i administracyjnym tworząc swoisty kordon wokół średniowiecznego rdzenia, określane wówczas mianem „toruńskiego ringu”. Skala tego przedsięwzięcia była jednak zbyt mała, aby całościowo zmienić dotychczasowy obraz twierdzy toruńskiej, zdominowanej głównie przez zagospodarowanie wojskowe.

Dopiero powrót Torunia do Polski zapoczątkował konieczne przeobrażenia dotychczasowej struktury przestrzennej miasta. Były one rezultatem planowych działań władz miejskich, realizujących projekt scalenia struktury przestrzennej Torunia, zaburzonej poprzez funkcjonowanie twierdzy pruskiej. Działania te objęły m.in. ostateczną likwidację wewnętrznego pasa fortyfikacji oraz rozwój arterii komunikacyjnych, łączących przedmieścia z kompleksem staromiejskim. Zgodnie z przyjętym planem zagospodarowania przestrzennego architekta miejskiego I. Tłoczka, część terenów pofortecznych została przekształcona na Toruńskie Planty – zieleńce i skwery, otaczające zespół staromiejski od strony zachodniej i północnej. Tereny te w połączeniu z zainwestowaniem instytucjonalnym i wojskowym uformowały czytelną, zwartą strefę wyspecjalizowanych rodzajów użytkowania ziemi, która podkreśliła specyfikę dawnej strefy fortyfikacji. Strefa ta stosunkowo trwale zapisała się w przestrzeni Torunia i po dziś dzień odzwierciedla zakłócenia w zewnętrznym rozwoju terenów zurbanizowanych.

6. Charakterystyka zagospodarowania pofortecznego *fringe belt* w Toruniu

W oparciu o analizę planu miasta Torunia zidentyfikowano w jego przestrzeni „klasyczny IFB” (termin użyty za: M.R.G. Conzen 2004, s. 248), w formie domkniętego pierścienia, otaczającego zespół śródmiejski, powiązanego z murami miejskimi. Charakteryzuje się on koncentrycznym układem przestrzennym, zwartą kompozycją, dużym zasięgiem oraz zróżnicowaną strukturą użytkowania ziemi. Obejmuje tereny ekstensywnego, wyspecjalizowanego użytkowania ziemi, głównie otwarte, użyteczności publicznej i instytucjonalne. Stanowi czytelną „pauzę” w strukturze przestrzennej miasta, podkreślającą specyfikę dawnej strefy fortecznej i rozdziela tereny rezydencjonalne o różnej genezie. Fundamentalną jego część zajmuje strefa poforteczna, uwolniona od obwarowań miejskich w XIX i XX w. (rys. 6). Jej współczesne zagospodarowanie współtworzą heterogeniczne formy użytkowania ziemi pełniące głównie funkcje instytucjonalne i rekreacyjne. W części zachodniej i północnej tworzą ją tzw. Planty Toruńskie – zespół parków i zieleńców, założonych w latach 20. XX w. na terenach po rozebranych nowożytnych i XIX-wiecznych fortyfikacjach bastionowych. W części zachodniej kompleks Plant stanowi przedłużenie strefy zieleni powstałej po likwidacji średniowiecznych umocnień w XIX w., bezpośrednio sąsiadującej ze Starym Miastem. W latach 50. XX w. północny fragment

Plant Toruńskich przeznaczono na Jordanki – ośrodek rekreacyjno-sportowy, założony w nawiązaniu do szczytnej idei zakładania ogrodów jordanowskich, oraz Park Etnograficzny – skansen prezentujący budownictwo wiejskie z Kujaw, ziemi chełmińskiej, ziemi dobrzyńskiej, Borów Tucholskich, Kociewia, Kaszub.

Rys. 6. Użytkowanie ziemi pofortecznej części *fringe belt* w Toruniu

Źródło: opracowanie własne

Z kolei tereny pofortecznej części IFB po wschodniej stronie miasta stanowią fragment dawnej dzielnicy wojskowej *Wilhelmstadt*. Dzielnica ta, wzniesiona w latach 80. XIX w., wobec braku wolnej przestrzeni była jedyną znaczącą akcją zabudowy obszaru dawnych fortyfikacji, zrealizowaną w czasach okupacji pruskiej. Obecnie znaczną jej część zajmuje Wojsko Polskie oraz Zespół Szkół nr 10 im. prof. Stefana Banacha. Zlokalizowane jest tu także m.in. Centrum Kształcenia Ustawicznego, Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa oraz Wojskowa Specjalistyczna Przychodnia Lekarska.

Ostatni fragment pofortecznego IFB, zlokalizowany w południowo-zachodniej części miasta, obejmuje obszar średniowiecznej Woli Zamkowej¹, zajętej

¹ Wola Zamkowa to tereny nadwiślańskie należące do zamku objęte tzw. wolnizną – przywilejem użytkowania, przez pewien okres, ziemi zakonnej przez osadników, bez ponoszenia za to stosownych opłat.

w latach 30. XVII w. przez bastion fortyfikacji nowożytnych (Bastion I „Menniczny”). Rozbudowany w czasach pruskich przetrwał do dziś i znajduje się obecnie we władaniu Wojewódzkiego Domu Kultury w Toruniu (zespół fortyfikacji Bastionu I obejmuje m.in. dwie prochownie, składnicę saperską oraz magazyn pontonów).

7. Wnioski

Poforteczna część IFB w Toruniu charakteryzuje się dużym zasięgiem przestrzennym, zdeterminowanym przez istniejący pierwotnie w jej miejscu, rozbudowany system fortyfikacji, obejmujący nawarstwienia średniowieczne, nowożytne i XIX-wieczne, liczące łącznie około 600 m szerokości. Jest strefą czytelną, ciągłą, z dużym udziałem terenów zielonych, wyróżniającą się pod względem koncentrycznego układu przestrzennego, dużej skali i spójności wewnętrznej struktury i w pełni oddaje istotę koncepcji *fringe belt* w klasycznym, conzenowskim ujęciu. Co więcej, wraz z towarzyszącym ekstensywnym zagospodarowaniem intra- i ekstramuralnym IFB, wyraźnie rozdziela w strukturze urbanistycznej Torunia strefy rezydencjonalne zróżnicowane pod względem rozplanowania i gęstości zabudowy – zespół staromiejski z zachowanym prawie bez zmian XIII-wiecznym układem urbanistycznym i zwartą zabudową oraz zewnętrzną, ekstramuralną, luźniej zabudowaną strefę rezydencjonalną. Należy również podkreślić ogromną wartość przestrzenną, historyczną i przyrodniczą pierścienia IFB dla miasta. Z jednej strony uwydatnia on specyfikę dawnych terenów fortecznych, które wywarły niebagatelny wpływ na strukturę przestrzenną Torunia, z drugiej zaś odgrywa rolę swoistego i wyjątkowego buforu (dominacja starodrzewu parkowego), oddzielającego centrum staromiejskie od przedmieść (Narębski 2004). Ze względu na swoje wyjątkowe walory poforteczna *fringe belt* wymaga szczególnej opieki konserwatorskiej.

LITERATURA

- Bartz D., Żelska M., 1977, *Ewolucja przestrzenno-funkcjonalna Bydgoskiego Przedmieścia do 1975*, „Rocznik Toruński”, 12, s. 37–55.
- Biskup M. (red.), 2003, *Historia Torunia. W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, t. III, cz. I, Toruń.
- Bogdanowski J., 2002, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina po Westerplatte*, PWN, Warszawa–Kraków.
- Conzen M.R.G., 1960, *Alnwick, Northumberland: a Study in Town-Plan Analysis*, Publication, 27, Institute of British Geographers, London.
- Conzen M.R.G., 1962, *The plan analysis of an English city centre*, [w:] Norborg K. (red.), *Proceedings of the IGU Symposium in Urban Geography*, Glerup, Lund, s. 383–414.

- Conzen M.R.G., 1969, *Glossary of technical terms* in 'Alnwick, Northumberland: a study in town-plan analysis', Publications 27 (2nd ed.), Institute of British Geographers, s. 123–131.
- Conzen M.R.G., 2004, *Thinking about Urban Form: Papers on Urban Morphology, 1932–1998*, Peter Lang, Oxford.
- Duffy C., 1979, *Siege warfare: the fortress in the early modern world, 1494–1660*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Dybaś B., 1998, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji statych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń.
- Jarczeńska M., 2000, *Szata roślinna Promenady wrocławskiej w okresie jej świetności i obecnie*, [w:] Mitkowska A. (red.), *Roślinność miast historycznych (ogrody i parki o strukturalnym znaczeniu dla układów urbanistycznych)*, Materiały z V konferencji naukowej, Kraków.
- Klein F., 1914, *Planty krakowskie*, Towarzystwo Ochrony Piękności Miasta i Okolicy, Kraków, s. 18.
- Klupsz L., 2006, *Miejsce fortyfikacji we współczesnych aglomeracjach*, [w:] Wilkaniec A., Wichrowski M. (red.), *Fortyfikacje w przestrzeni miasta*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego, Poznań.
- Krajnik D., Šćitaroci M.O., Šćitaroci B.B.O., 2008, *City fortifications and the form of European cities, with special reference to Croatia*, „Urban Morphology”, 12(2).
- Kristjánssdóttir S., 2001, *The integration of architectural and geographical concepts in urban morphology: preliminary thoughts*, [w:] Scheer B.C. (red.), *Proceedings of the International Seminar on Urban Form*, Cincinnati, Ohio, s. 113–115.
- Narębski L., 2004, *Forteczny Park Kulturowy Twierdzy Toruń szansą na ochronę obszarową fortyfikacji toruńskich*, [w:] *Fortyfikacja europejskim dziedzictwem kultury. Forteczne parki kulturowe szansą na ochronę zabytków architektury obronnej*, Materiały z konferencji naukowej, Świnoujście 8–10 października 2004, Warszawa.
- Rohrscheidt v. A.M., 2009, *Polska: największe muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, 2.
- Skrzyńska A., 2006, *Fortyfikacje w przestrzeni miasta – sukcesja funkcji w układach przestrzennych*, [w:] Wilkaniec A., Wichrowski M. (red.), *Fortyfikacje w przestrzeni miasta*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego, Poznań.
- Whitehand J.W.R., 1987, *The Changing Face of Cities: A Study of Development Cycles and Urban Form*, Institute of British Geographers, Special Publication 21, Blackwell, Oxford, s. 76–94.
- Whitehand J.W.R., 1988, *Urban fringe belts: development of an idea*, „Planning Perspectives”, 3, s. 47–58.
- Whitehand J.W.R., 2001, *British urban morphology: the Conzenian tradition*, „Urban Morphology”, 5, s. 103–109.
- Whitehand J.W.R., Morton N.J., 2006, *The fringe-belt phenomenon and socio-economic Change*, „Urban Studies”, 43(11), s. 2047–2066.
- Wilkaniec A., Wichrowski M. (red.), 2006, *Fortyfikacje w przestrzeni miasta*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego, Poznań.

TRANSFORMATIONS OF THE POST-FORTIFIED AREAS ON THE EXAMPLE OF TORUŃ ACCORDING TO THE M.R.G. CONZEN THEORY

The development of the former fortification zones in the urban landscape of European cities includes usually the representational institutional buildings and areas of public functions. It provides a clear zone which is a testimony of the power of the old historic towns, but also it emphasizes separateness of post-fortification areas in the urban spatial structure. At the same time the post-fortification development creates an extension of the old town and provides a recreation zone for urban residents. Transformations of former fortifications zone in Toruń led to the creation of the urban landscape, which can be compared to many European cities. In the paper, on the background of the development of modern bastion fortifications in Europe and Poland, the characteristics of the development of the city's fortifications in Toruń was made (right bank part), as well as analysis of their subsequent transformation and development in the context of the concept of fringe belt by M.R.G. Conzen.

Key words: *urban morphology, fortifications of cities, transformation of urban spatial structure, fringe belt concept, Toruń*

Dr Magdalena Deptuła
Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych
Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki